

УДК: 796.034.2

Джунушалиева Г. Дж., улук илимий кызматкер
КР УИАнын Ч. Айтматов ат.
Тил жана адабият институту,
Кыргызстан

ЭПИКАЛЫК СПОРТ – КӨЧМӨН ЭТНОСТОРДУН БАЙЫРКЫ МАДАНИЯТЫ

Эпикалык маданияттын бир бөлүгүн дене тарбия маданияты түзөт. Анткени спорт адам баласы жаралганынан баштап эле пайда болгон. Кыргыз эли көчмөн калк болгондуктан, жашоо шартында ар кандай жагдайга даяр жүрүшкөн. Көчмөн калкыбыз өзүнүн татаал тарыхый өнүгүүсүндө Евразия мейкиндигиндеги көптөгөн мамлекеттер менен өз ара мамиледе болуп, бирде алар менен кагылыша, бирде тынчтыкта жашоо менен, саясий, экономикалык жана маданий карым-катнашта жашаган. Азыркы глобализация учурунда эпикалык спорт жандандырылып, көптөгөн көчмөн элдерди шыктандырды. Мындай улуттук оюндардын ар биринин тарбиялык мааниси жана ойнолуучу эрежелери бар.

Өзөктүү сөздөр: эпикалык спорт, көчмөн калк, дене тарбия, спорт, мелдеш, эреже, глобализация, каада-салт, көчмөндөр оюну, жамбы атуу, көк бөрү, ат чабыш, ордо, тогуз коргоол.

Джунушалиева Г. Дж., ст. научный сотрудник
Институт языка и литературы
им. Ч. Айтматова НАН КР,
Кыргызстан

ЭПИЧЕСКИЕ ВИДЫ СПОРТА – ДРЕВНЯЯ КУЛЬТУРА КОЧЕВЫХ ЭТНОСОВ

Частью эпической культуры является физическая культура, т.к., спорт существует с самого начала истории человечества. Кыргызский народ, являясь кочевым народом, был готов к любым ситуациям жизненных условий. В своем сложном историческом развитии наш кочевой народ взаимодействовал со многими странами евразийского пространства, иногда сталкиваясь с ними, а иногда живя в мирных политических, экономических и культурных отношениях. В нынешнюю эпоху глобализации эпические виды спорта возродились и вдохновили многие кочевые народы. Каждая из этих национальных игр имеет свое воспитательное значение и свои правила.

Ключевые слова: эпический спорт, кочевое население, физическая культура, спорт, состязания, правила, глобализация, обычаи, кочевая игра, джамби-тир, кок-бору, скачки, ордо, тогуз коргоол и др.

Djunushalieva G. D., National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic
Language and Literature institute named after Chingiz Aitmatov
Chief scientific researcher, Kyrgyzstan

EPIC SPORT IS AN ANCIENT CULTURE OF NOMADIC ETHNIC GROUPS

Part of the epic culture is the culture of physical culture. Because sport has existed since the beginning of human history. As a nomadic people, the Kyrgyz people were ready for any situation. In its complex historical development, our nomadic people have interacted with many countries in the Eurasian space, sometimes clashing with them, and sometimes living in peace and political, economic

and cultural relations. In the current era of globalization, epic sports have been revived and inspired many nomadic peoples. Each of these national games has an educational value and rules of play.

Key words: *Epic sports, nomadic population, physical culture, sports, competitions, rules, globalization, customs, nomadic game, jamby shooting, blue wolf, horse racing, ordo, toguz korgool, etc.*

Кыргыздар өз тарыхында нечендеген күчтүү душмандардан элин-жерин, Ата мекенин коргоп, кандуу майдандарга катышып, татаал жолдорду басып өтүшкөн. Кийинки эле XVIII-XX кылымдарда элибиз өз эркиндигин, биримдигин жана бүтүндүүлүгүн сактоо үчүн Жунгар, Кокон хандыктары, Цин жана Россия империялары менен ар түрдүү деңгээлде мамиле түзүп келген. Мындай жагдайлар элди илгертен баштап эле спортко өзгөчө көңүл бурууга дуушарланткан. Анткени көчмөн калк болгондуктан, кыргыздын эр-азаматтары спорттун ар кандай түрлөрү менен машыгып, калкты коргоо милдетин аркалаган. Алар тарыхый изилдөөлөрдө, адабий чыгармаларда, фольклордо, санжыра-уламыштарда арбын кездешет.

Спорт деген эмне? Спорт – баарыдан мурда, дени сак өмүр сүрүү, сергек жашоо образы. Спорт оюндарынын ар бир түрү атайын иштелип чыккан эрежелер менен ойнолот. Бул оюндар катышкан оюнчуларды ыкчамдыкка, чыдамкайлыкка, жолдошчулукка, тартиптүүлүккө, коллектив менен иштөөгө тарбиялайт. Спорт менен алектенгендердин ден соолугу чың, күчтүү, булчуң жана нерв системалары, зат алмашуусу жакшы, шамдагай болушат. Машыккан адамдардын даярдык деңгээлдери ар кандай өзгөчөлүктөргө ээ болот жана машыгуусуна жараша жетишкендиктерге жетишет. Спорт мелдешүү, жеңүү, эң жогорку спорттук жетишкендиктер – рекорддорго жетишүү максатын көздөйт. Ошондуктан спортко ден соолугу чың, медициналык кароодон өткөн адамдар катыша алат. Машыккан кишилердин келбети сымбаттуу болуп, организмдин функциясы жакшырат. Анын натыйжасында булчуңдар чоңоёт, сөөктөр бышык болот, кыймыл-аракет жакшырат, сергек болуп, түрдүү ооруларга туруктуулук жогорулайт. Узак убакыт спорт менен машыгуу ден соолукка жакшы таасирин берип, карылыкты алыстатат. Спорт адамдардын жаш өзгөчөлүгүнө, жынысына ылайык келүүгө тийиш. Аялдар спорттун көп түрү менен машыга алышат, бирок аялзатынын организмдин анатомиялык-физиологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу, аларга оор атлетика, бокс ж. б. зыян. Мына ушул сыяктуу пайдалуу дене тарбия маданиятын актуалдаштырууда айрым педагогдордун пикирине таяна кетсек.

И. М. Быховская: “Маданияттын башка тармагы сыяктуу дене тарбиясы – бардыгынан мурда, адамдын руху менен, анын тышкы эмес, ички дүйнөсү менен иш жүргүзүү” керектигин айтат [1: 209]. Мында инсандын дене-бой жактан өзүн өркүндөтүүгө, сергек жашоого, өмүрүнүн узактыгын көбөйтүүгө болгон машыгуусу, ички дүйнөсүнүн каалоосу болушу керек экендиги айтылат.

В. К. Бальсевичтин пикиринде, “...биринчиден, “дене тарбиясы” түшүнүгү жеке инсандык гана эмес, ошондой эле түрдүү уюмдардын жана жалпы эле коомдук жашоо ишмердүүлүгүнүн маданияты, феномени маанисин билдирет. Экинчиден, “маданият” деген түшүнүктүн жалпы маанисинен келип чыгып, бул феномен аң-сезимдүү кайра жаратууну, адамдын денесин жана менталдуулукту “өстүрүүнү”, инсандын да, коомдун да бул процесске акыл-эстүү жана сабаттуу мамилесин билдирет. Үчүнчүдөн, ал коомдун жана инсандын руханий өнүгүшү үчүн жоопкерчиликтүү болуп саналат, табият менен мамилесин калыптандыруу, анын ичинде адамды табиятка калыптандыруунун маанилүү стимулу катары саналат. Кийинкиси, тилекке каршы, көпчүлүк адамдарга, алардын коомуна жана аларды башкарган түзүмдөргө сезилбейт жана түшүнүксүз болуп келе жатат” [2: 2].

В. К. Бальсевич тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөдө дене тарбиялык ишмердүүлүк катары психологиялык, интеллектуалдык, милдеттери чечилген жана ишмердүүлүктү түзгөн баалуулуктардын системасы жыйынтыгы болгон индивиддин позитивдүү өзүн кайра түзүү ишмердүүлүгү аныкталган. Анда эки аспект: биринчи – дене тарбиясынын чечүүчү сапатын көрсөтүү – «индивиддин позитивдүү өзүн кайра түзүү ишмердүүлүгү»; экинчи – бул ишмердүүлүктүн жыйынтыгынын чечүүчү белгисин көрсөтүү – «ал (ишмердүүлүк) түзгөн баалуулуктарды» көрсөтүү болуп саналат.

Биринчи белгисине ылайык, инсандын дене тарбиясы коомдун дене тарбия боюнча баалуулуктарын өздөштүрүү ишмердүүлүгү, тактап айтканда, дене тарбиялык-спорттук ишмердүүлүк катары аныкталат.

Экинчи белгисине ылайык, дене тарбиясы аны ишке ашыруунун деңгээлин жана даярдыгынын мүнөзүн аныктаган, бул ишмердүүлүктүн субъектиси адамдын интегралдык мүнөздөмөсү катары каралат.

Ошондой эле дене тарбиясын материалдык же руханий маданиятка тиешелүү кылуу проблемасында окумуштуулардын бир катары дене тарбиясын материалдык маданият катары карайт. Анткени адамдын денеси түрдүү машыгуу процессинде түздөн-түз калыптанат.

Бул тууралуу М. С. Каган дене тарбиясын материалдык маданият чөйрөсү деп эсептейт, себеби ал адам тарабынан ага табигый берилген нерселерди кайра жаратуунун, адамга табигый берилген анатомиялык-физиологиялык сапаттарды өзүндө өнүктүрүүнүн ыгы жана жыйынтыгы деп эсептейт [3: 328]. Окумуштуу адам өзүнүн тубаса жөндөмдүүлүгүн билим деңгээлине карата пайдалана билүүсү, материалдык калыптануусу катары карайт.

Жогорудагылардан улам, адамдын ар тараптуу өнүгүшү анын руханий жана физикалык жөндөмү түрдүү доорлордун ойчулдарынын көңүлүн бурган. Бул проблеманын практикалык чечилиши болуп йога жана дзен-буддизм сыяктуу байыркы чыгыш системалары саналат. Анда жалпы маданияттык руханий элемент күчтүү байкалат. Дене тарбиясы руханий маданият менен табигый байланышат, себеби образдуу ой жүгүртүүнү өнүктүрөт, анын чөйрөсүндө дене тарбиясынын каражаттары менен формалары менен түзүлгөн чыгармачыл кооздукту көрө билүүнү жана кабылдоону калыптандыруу процесси жүрөт.

Кыргыз элинин эпикалык кайра жаралуусу менен кошо эпикалык спорт маданияты жанданды. Коомго ылайык ден соолугу чың, ар тараптан өнүккөн, аң-сезими жогору, акыл-эстүү, эмгекке жана Мекенди коргоого даяр жаштарды тарбиялоо милдеттери келип чыкты.

Кыргыз элинин кылым карытып келген элдик спорт оюндарына *ат чабыш, кунан чабыш, жорго салыш, бышты жорго, эр эңиш, алыш, кыргыз күрөш, тогуз коргоол, салбуурун, бүркүт салуу, тайган жарыш* ж. б. кирет. Азыр көптөгөн этностук оюндарынын түрлөрү ойнолуп, аларды көргөн күйөрмандардын катары көбөйүүдө. Мындай этносportтун түрлөрүнө дүйнө коомчулугунун кызыгуусу барган сайын күчөп бара жатат.

1914-жылы кыргыз жеринде Көчмөндөрдүн 1-оюну болуп, ага спорттун 9 түрү боюнча 19 өлкөдөн 583 спортчу таймашкан.

2016-жылы 2-оюнунда спорттун 26 түрү боюнча 62 өлкөдөн 1200 спортчу таймашка түшүшкөн.

2018-жылы 3-көчмөндөр оюнунда болсо, спорттун 37 түрү боюнча 77 өлкөнүн 3 миңден ашык спортчулары күч сынашты. Көчмөндөр оюндары ЮНЕСКО тарабынан

жылуу кабыл алынып, жакшы бааланып, БУУнун трибунасында колдоо табышы жакшы жышаан болду. Айрым маалыматтарга караганда, массалык-маалымат жана интернет булактары аркылуу планетанын 2 млрд. ашык адамдары “Көчмөндөр оюндары” менен таанышып, алардын 99% бул оюндарды таң калуу жана тамшануу менен кабыл алышкан.

Кыргыздын байыркы замандардан бери атадан-балага, муундан-муунга өтүп келе жаткан улуттук оюндары жаштардан тунук сезимди, шамдагайлыкты, жөндөмдүүлүктү жана тапкычтыкты талап кылган, алардын эмгекке жана улуттук оюндарга кызыгууларын, талантын жана жөндөмдүүлүктөрүн арттырып келген.

Улуттук оюндардын ар биринин өз-өзүнчө таалим-тарбиялык мааниси жана ойноо шартына жараша ойнолуучу эрежеси бар. Оюн адам баласын позитивдүү маанайга алып келүүчү өтө маанилүү каражат болуп саналат. Мисалы, ат жалында эркин ойноп, көчүп конуп жүрүүгө жаралган жоокер элдин кулк-мүнөзүнө, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша сандаган кыймылдуу оюндарды ойлоп табышкан. Ал оюндар азыр биз жашап жаткан күндөргө да жетип, кай бирлери социалдык мазмунга жараша өзгөрүүлөргө дуушарланган. Ал оюндардан элдик педагогиканын мыкты үлгүлөрү, элдин терең философиялык көз караштары, улуттук өзгөчөлүктөрү көрүнүп турат.

Биз бул бөлүштүрүүдө кыргыз элинин көпчүлүк учурда ойнолуп жүргөн улуттук оюндарынын кээ бирлеринин ган ойнолуу эрежелерине токтолсок.

Байыртадан элибиз мергенчилик менен кесип кылып, ат үстүндө чаап бара жатып, мылтык атып, жаа тартканды чоң өнөр көрүшкөн. Ат үстүнөн туруп “**Жамбы атмай**” сыяктуу спорттук оюн кыргыздын фольклордук чыгармаларынын баарынан кезигет. Жамбы атышууда мелдешке катышуучулардын жашы 16дан жогору болот. Мылтыкты аткандын жана ат мингендин ыгын билген кишилер болууга тийиш. Анда эркектер менен бирге эле аялдар да катыша алат. Жамбы атуучу жер эл жашаган аймактан алыс болуусу шарт. Бута – куштун сөлөкөтү, фанерден же картон кагаздан кесилет да, кара боёк менен боёлуп, жерден үч метр аралыкта турат. Калыс белги бергенде, мелдешке катышуучулар жол менен ат үстүндө чаап бара жатып атышат. Ок атыла турган аралык менен окту токтото турган аралыктын ортосу 65-80 м. Алдын- ала жободо көрсөткөндөй бардык эрежелер сакталат.

Оюндун эрежеси – бири-бирине тоскоолдук кылууга, бутага жакын турууга, бутадан башка жакка атууга болбойт. Оюнга ат минүүнүн, жаа атуу ыкмаларын жакшы билген оюнчулар катышса болот.

Оюндун педагогикалык мааниси – ат минүүнүн, чабуунун, жаа атуунун ыкмаларын үйрөтүү, чечкиндүүлүккө, шамдагайлыкка, тең салмакты сактоого, мергендикке, тартипти сактоого үйрөтүү.

“**Ордо**” оюну – бир гана кыргыз элине таандык байыркы улуттук оюндардын бири. Ордо оюнунун эрежелеринде кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн элементтери, тарыхы, жоокердик доор, мергенчилик ыкмалары, элдик педагогика жана дене тарбиянын белгилери камтылган. Оюндун жүрүшүндө ички саясатты туура башкаруу өнөрү камтылып, тегерек чийиндин ичинде бийлик жүргүзүүдө кылдаттык, адилеттик жана эрежени бузбаган мыйзамдуулук сакталышы керек болгон. Булардын баары, чынында, мамлекеттүүлүктү жана анын ички-тышкы саясатынын идеяларын чагылдырат.

Кабыл Макеш: “Ордо – биздин байыркы эл экенибизди, 6 миң жылдан ашуун тарыхыбызды далилдеген керемет оюн. Дөбө мүрзөлөрдөн томпой, чүкөлөрдүн

табылышы кыргыз элинин эң байыркы эл экенин айтып, далилдеп турат. Башка улуттарда чүкөнү, томпойду жөн гана сөөк деп айтышкан. Бизде чүкөгө, сака, ордого байланыштуу жүздөн ашуун сөз бар. Алардын ар бири өзгөчө маани, мазмун, маңыз берип турат», - дейт [4].

Кыргыз тарыхына көз жүгүртсөк, ордо оюну тигил же бул тагдыр чечер ири окуянын жүрүшүндө, жоого жортуул баштардын алдында же чоң аш-тойлордо уюштурулган. Анткени анын чоң саясий мааниси болгон.

Ордо оюнунун эрежелери, атуу тартиби кыргыз элинде кылымдардан салттуу сакталып келген. Эрежелерде оюнчулардын саны, калыстар, ордо атчу жай, ордо чийини, анын ортосу (быдымак), кандын жайгашышы, чүкөлөрдүн туйу, ордо атуучу куралдар (томпой, абалак), оюндун башталышы жана жүрүшү, ордодо чүкө атуунун түрлөрү жана ыкмалары, чертүү, оюн кезиндеги “жыдуулар” (жаңылыштыктар), оюндун жыйынтыкталышы жана башкалар камтылган. Акыркы жылдарда ордо оюнунун бирдиктүү эрежеси иштелип чыгып, томпой менен гана ойноо каралган. Ордо оюнунда бир катар тыюу салынган эрежелер да бар. Алар оюнчулардын жүрүш-турушуна багытталган, чертүү тартибине, томпойду кармоого, чыккан чүкөлөрдү топтоого, “жыдымакка” (оюндун тартиби одоно бузулганда берилчү эскертүү жана жазанын түрү) байланыштуу салттуу иштелип чыккан. Демек, ордо оюну кылымдарды камтыган кыргыз тарыхындагы эзелки, санжыргалуу жана көп маанини билдирген улуттук оюн болуп эсептелет.

Көк бөрү – кыргыз элинин ат үстүндө ойнолуучу спорт оюндарынын бири. Ар бир команда каршылаш команданын тай казанына көбүрөөк улак салууга аракет жасайт. Эң көп улак салган команда жеңишке жетет. Оюн учурунда аттар да, ат үстүндөгү улакчылар да чыйралып, эр жүрөктүүлүккө, эпчилдикке, шамдагайлык менен топту жарып кирүүгө тарбияланат.

Эреже боюнча, көк бөрү командасынын курамында 12 улакчы, 12 ат болот. Оюн талаасына ар бир командадан төрттөн улакчы чыгат.

Оюн учурунда улакчылар бири-бири менен кезектешип чыга алат. Команданын машыктыруучусу оюнду токтотпостон улакчыларды жана аттарды алмаштырууга укуктуу. Улакчылардын алмашуу процессин калыстын жардамчысы көзөмөлдөп турат. Оюн талаасында бир башкы калыс жана эки капталдагы жардамчы калыстар оюндун жүрүшүн көзөмөлдөйт. Капталдагы калыстар башкы калыска баш иет жана улакчылардын алмашуу, аутка чыгуу процесстерин көзөмөлдөйт. Оюндун убактысы – ар бири 20 мүнөттөн үч тайм. Оюндун максаты – ар бир команда каршылашынын тай казанына көбүрөөк улак салууга аракет жасайт. Эң көп улак салган команда жеңишке жетет. Теке же серкени улак кылып тартышат. Улактын салмагы союлгандан кийин (төрт шыйрагы жана башын алып салат) 32-35 килограммды түзөт. Ал эми оюн талаасы баткак болсо 27-30 килограмм болушу керек. Ар бир команданын өз тай казаны болот. Эки тай казандын ортосундагы аралык – 140 метр, борбордон тай казанга чейинки аралык – 70 метр, тай казандан айлануу огу боюнча сырткы чийинге чейинки аралык – 30 метр. Улак тай казандын ичине даана түшмөйүнчө упай эсептелбейт. Тагыраак айтканда, тай казанга улак толугу менен түшсө же үчтөн экиси түшсө, салым болду деп саналат. Андан соң оюн башталгыч тегеректен улантылат. Оюн башталарына 20 мүнөт калганда, командалар кароодон өтүүгө тизилет. Текшерүү учурунда оюнчулар жана аттар талаптардын баарына жооп бериши керек. Командалар оюн талаасынын чекесине бир катар болуп көрүүчүлөрдүн бет маңдайына тизилгенден кийин көк бөрүнүн гимни жаңырат. Оюн байыркы салт боюнча таза жана калыс ойноого ант берүү менен

башталат. Антты алгач башкы калыс, андан соң оюнчулар жалпы айтышат. Ант бербеген улакчы оюнга киргизилбейт. Антка маани бербей, эптеп ант беримиш болгон команда эскертүү алат.

Ант. Башкы калыс: О, кудуреттүү Кудай! Кайрымдуулугуң менен баатырлар оюнуна кирип жаткан балбан билектердин антын кабыл ал.

Жалпы: Бабалар мурас калтырган эрендердин эр оюну "Көк бөрүнү" баштап жатып, Кудай алдында бул оюнга ак жүрөгүм менен кирип, эрежени бузбай так сактап, ак ойнойм деп ант берем. Оомийин!

Кыз куумай 1-2 чакырымдай түз жерде ойнолот. Оюнга калыс дайындалат. Калыста ышкырык болушу керек. Кыз куумайга 15-17 же андан жогорку жаштагы курбалдаш кыз-жигит улуттук кийимчен катышат. Оюнга минилчү аттар алдын-ала суутулуп, үртүктөлөт. Ат чабууну аштоочу жер, мара белгиленет. Кыздын минген аты жигиттин минген атына караганда күлүгүрөөк болот. Тагыраак айтканда, атты кыз өзү тандайт. Калыс кыз-жигитти аттарына мингизип, ат чабууну баштоочу жерге алып келет. Кыз жигиттен 20-25 метрдей алдыда турат. Калыс баштоого ышкырык менен белги берет. Кыз качат. Жигит кызды кууп жөнөйт. Жигит кызга жетсе, аны жандай чаап, кыздын бетинен аяр сүйүп коёт. Эгер марага чейин кыз жигитке жеткирбесе, кыз кайрылып туруп жигитти камчы менен сабайт. Бирок өтө чабууга болбойт. Оюнда жеңгендерге белгиленген байге ыйгарылат.

Оюнчулардын саны 2—20 киши.

Оюндун эрежесинде жолду туурасынан тозууга, өзүнүн атын башка оюнчунун атына карай багыттоого, токтотууга, тоскоолдук болууга, камчылоого болбойт. Оюнчулар оюнга улуттук кийимдерди кийишип чыгууга зарыл.

Оюндун педагогикалык мааниси – шамдагайлыкка тарбиялоо, тең салмакты сактоого, чечкиндүүлүккө, ат чабуунун ыкмаларына үйрөтүү.

Жыйынтыктап айтканда, убакыт өткөн сайын коомдогу өзгөрүүлөргө ылайык жашоодогу баалуулуктар да өзгөрөт. Жүрүм-турум эрежелеринде жашаган жерине, социалдык статусуна, кесибине ылайык айырмачылыктар калыптанат. Кыргыздарда ар бир жашка ылайык келген жүрүм-турум эрежелери түзүлгөн дене тарбия оюндары тууралуу учкай берилди. Глобализация менен цивилизациянын заманында эпикалык спорттун жанданышы кыргыздар эле эмес, көптөгөн көчмөн этносторду шыктандырды. Биринчиден, унутулуп бара жаткан салттуу оюндар менен спорт түрлөрүн жазуу жана оозеки булактар аркылуу изилдөө иштерин жөнгө салуу, жарыялоо, эл аралык деңгээлдеги иш-чараларды уюштуруу, квалификациялуу илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн изилдөөчүлөр менен окумуштууларды кызматташууга тартуу жанданды.

Экинчиден, салттуу оюндар жана спорт багыты боюнча жогорку билимге ээ болгон адистерди даярдоо, мамлекеттик жана жергиликтүү башкаруу органдарынын, спорттук окуу жайлардын, илимий жана башка дене тарбия жана спорт уюмдарынын спорттун улуттук түрлөрүн өнүктүрүү, спорттун улуттук түрлөрү жаатында эмгектенген жарандар үчүн социалдык кепилдиктерди камсыз кылуу күчөдү.

Үчүнчүдөн, эгемендүүлүктү алгандан кийин өзүбүздүн спортчуларыбыз Кыргызстандын желегин желбиретишип, ар кандай мелдештерде жакшы жыйынтыктарга жетишүүдө. Кыргыз Республикасынын курама командаларынын республикалык жана эл аралык мелдештерге, дүйнөнүн жана Азиянын чемпионаттарына, Олимпиада, Параолимпиада жана Азия оюндарына ийгиликтүү катышуусуна, тиешелүү ведомстволук спорттук уюмдар менен бирдикте спорттук резервди даярдоонун шарттары бекемделди.

Адабияттар:

1. Быховская И. М. “Человек телесный” в социокультурном пространстве и времени (очерки социальной и культурной антропологии). - М.: Физкультура, образование и наука, 1997. - 209 с.
2. Бальсевич В. К. Физическая культура: молодежь и современность / В. К. Бальсевич, Л. И. Лубышева // Теория и практика физической культуры. - М., 1995. - №4. - С. 2- 6.
3. Каган М. С. Человеческая деятельность. - М.: Политиздат, 1974. - 328 с.
4. Кабыл Макеш. Ордо оюну – жоокердик тактиканы үйрөткөн акыл оюну//https://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_sport/1366200.html. 04-январь, 2009.